

Umgänget mellan barn och andra närstående

Särskilt om föräldraföräldrars utsikter till umgänge med sina barnbarn

Av professor emerita MAARIT JÄNTERÄ-JAREBORG¹

Föreställ dig att du har ett av dig högt älskat barnbarn. Du vill vara delaktig i barnets uppväxt och bidra efter bästa förmåga. Barnets vårdnadshavare nekar dig all kontakt med barnet. Du ber socialnämnden om assistans men alla försök till en samförståndslösning misslyckas. Socialnämnden vill inte föra din begäran om umgänge till domstol. Som skäl anges att en domstolsprocess inte är förenlig med barnets bästa på grund av den höga konfliktnivån mellan dig och vårdnadshavaren. Barnet är för litet för att ha en egen åsikt i frågan. Socialnämndens beslut får inte överklagas till domstol. Du känner dig helt rättslös och ifrågasätter vad som är barnets bästa i sammanhanget. Du gör efterforskningar och får veta att en lagändring övervägs i Sverige. Förutvarande sociala föräldrar föreslås få en egen talerätt om umgänge med barnet. Far- och morföräldrar, liksom andra personer som stått barnet nära, måste även fortsättningsvis vända sig till socialnämnden för att få sin sak prövad av domstol. Du gör vidare efterforskningar, nu angående rättsläget i andra europeiska länder. Det visar sig att av dig önskad egen talerätt finns i många andra europeiska länder och omfattar alla barnet nära stående tredjepersoner på lika villkor. Du förstår inte varför de skyddsvärda intressena bedöms annorlunda i Sverige.

1 Inledning

1.1 Problematiken

Föräldraföräldrars utsikter för umgänge med sina barnbarn är en av svensk rätt försummad fråga, som får särskild betydelse när barnets vårdnadshavare motsätter sig umgänget.² Motståndet kan avse kontakterna med föräldraföräldrarna på båda föräldrarnas sida, på den ena förälderns sida eller med en viss föräldraförälder. Orsaken kan vara förälderns egen dåliga relation med sina föräldrar, som kanske går tillbaka till den egna uppväxten. Ifall föräldern har en ny partner kan barnets umgänge med föräldraföräldrar på den andra förälderns sida upplevas som ett störande inslag i den nybildade familjens vardag. Motståndet

¹ Uppsala universitet, Juridiska fakulteten. Jag har diskuterat problematiken i min privata vänkrets och har bistått en föräldraförälder i kontakter med socialnämnden. Tolkningarna är helt och hållet mina egna.

² Jag bortser från situationer där särskilda vårdnadshavare utsetts till barnet, och beaktar endast situationer där föräldrarna eller en av dem är vårdnadshavare.

kan kulmineras i anslutning till en tvist om vårdnad och umgänge mellan barnets föräldrar. Den ena föräldern kan vara emot att barnet alls ska få umgås med den andra föräldrarnas familj. En motsvarande konflikt kan uppstå efter en förälders död när den kvarlevande föräldern motverkar umgänget med anhöriga på den avlidne föräldrarnas sida.

Redogörelsen för rättsläget i Sverige bygger i denna artikel huvudsakligen på betänkandet *Alla tiders föräldraskap – ett stärkt skydd för barns familjeliv* (SOU 2022:38), framtagen av *Utredningen om en föräldrarättslig lagstiftning för alla*, utifrån hur jag läser och tolkar utredningens resonemang och förslag. Utredningens ställningstaganden jämförs sedan med tolkningar av barnkonventionen och Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna. I övrigt närmar jag mig ämnet ur ett rättsjämförande europeiskt perspektiv.

1.2 Barnets rätt till umgänge med andra än föräldrarna — bör sociala föräldrar prioriteras?

Stärkt rättsskydd för barn är ett återkommande inslag i lagreformer i Sverige. Barnkonventionens allt synligare ställning är en viktig förklaring. I utredningen bakom betänkandet *Alla tiders föräldraskap* analyseras reformbehov avseende relationen mellan barn och deras s.k. sociala föräldrar (=bonusföräldrar, tidigare s.k. styvföräldrar). Enligt direktiven ankom det på utredningen att ta ställning till bland annat:

om förutsättningarna för ett barn att upprätthålla sin relation med en social förälder efter en separation eller en förälders dödsfall behöver förbättras, och om det i övrigt behöver vidtas åtgärder för att underrätta för familjer där fler än två vuxna tar föräldraansvar.³

Bakgrunden är att allt fler barn växer upp i ombildade familjer där socialt föräldraskap inte sammanfaller med rättsligt föräldraskap. Enligt forskning kan barn uppleva sina sociala föräldrar som ”riktiga föräldrar”. Utredningens respons blev att föreslå en egen talerätt om umgänge till personer som tidigare haft en föräldraroll i förhållande till barnet.⁴ I övrigt skulle socialnämnden ha fortsatt exklusiv behörighet att väcka talan om umgänge mellan ett barn och en annan person än barnets förälder.⁵ Det är kontinuiteten av uppkomna faktiska relationer i ombildade familjer som ska skyddas, inte rättsliga relationer i sig. Detta fokus främjar inte föräldraföräldrars sak, när dessa skurits av från all kontakt med sina barnbarn, utan lämnar obeaktad den stora betydelse som olika generationer kan ha för ett barns välmående. Intresse

³ SOU 2022:38, Del I, s. 29.

⁴ Den sociala föräldrarnas rättsställning föreslogs bli stärkt även på annat sätt, särskilt genom en s.k. föräldrafullmakt, att utfärdas av barnets förälder till den sociala föräldern. Genom föräldrafullmakten förvärvar den sociala föräldern rättsliga befogenheter att representera barnet i olika sammanhang och att ta beslut angående barnet. Vid dödsfall föreslogs det bli möjligt att den efterlevande sociala föräldern kan utses till särskilt förordnad vårdnadshavare vid sidan av den kvarlevande föräldern.

⁵ Se 6 kap. 15 a § andra stycket FB.

saknas för att försöka fånga in ett större perspektiv, byggt på barnets, familjens och samhällets sammanvävda, tidlösa intressen.

Förslaget har välkomnats av de allra flesta remissinstanserna, men har ännu inte genomförts (2025).⁶ Endast ett par remissinstanser fann anledning att problematisera kring föreslagna fortsatta begränsningar i talerätten.⁷ Till dem hör Juridiska fakultetsstyrelsen i Lund. I sitt yttrande, framtaget av professor Eva Ryrstedt och juris doktor Kristian Gustafsson, beskriver fakultetsstyrelsen talerätten till barnet nära stående sociala föräldrar som en "efterlängtd förändring",⁸ men finner det "remarkabelt att föräldrars föräldrar, vilka kan ha en mycket stor betydelse för sina barnbarn, fortfarande inte får någon talerätt".⁹ Omsorgsrelationen till barnet borde vara avgörande, i stället för en nära föräldrarelation. Även andra barnet nära stående personer borde kunna omfattas av en egen talerätt. Jag delar denna kritik, särskilt vad gäller föräldraföräldrars rättsställning.

1.3 Om terminologin

Den använda terminologin kan framstå som artificiell eller oklar. Begreppet *föräldraförälder* är ett könsneutralt uttryck som av utredningen föreslås ersätta termerna mor- och farföräldrar.¹⁰ Termen *social förälder* syftar vanligen på förälderns partner (gift, registrerad partner eller sambo) som delar hemmet med barnet och dess vårdnadshavande förälder och som kan vara delaktig i vården av barnet utan att vara vårdnadshavare eller rättslig förälder.¹¹ Utredningen ställer högre krav för att dess förslag ska gälla, såsom att personen bott tillsammans med barnet under en större del av barnets liv och under den tiden tagit ett omfattande ansvar för barnets omsorg och fostran samt uppfattas som förälder av barnet.¹²

Ytterligare en för denna artikel viktig term är begreppet *föräldraansvar* som tolkas innefatta ansvarshållarens skyldigheter och rättigheter i förhållande till barnets person och egendom. Begreppet har fått fot-

⁶ Enligt uppgift av Justitiedepartementet (oktober 2025) fortsätter beredningen men det är ovisst om förslaget kommer att antas.

⁷ Flera remissinstanser var däremot mycket kritiska angående förslaget om föräldrafullmakt, se ovan not 4. En sådan fullmakt befarades kunna missbrukas, användas som påtryckningsmedel, bli konflikt drivande mellan föräldrarna, m.m. En föräldrafullmakt i den föreslagna utformningen befarades även kunna användas i syfte att utesluta den icke-vårdnadshavande föräldern från barnets liv.

⁸ Yttrande av Juridiska fakultetsstyrelsen i Lunds universitet, 2023-01-13, Dnr V 2022/1861.

⁹ Också Stiftelsen Allmänna Barnhuset såg i sitt yttrande problem i denna del, 2023-01-16; Dnr Ju 2022/02331.

¹⁰ Se SOU 2022:38, Del I, s. 536 f.

¹¹ Se SOU 2022:38, Del I, s. 25 ff.

¹² Se SOU 2022:38, Del I, s. 52 och Del II, s. 788. Familjehemsföräldrar nämns inte i sammanhanget. I lagförslagstexten används det kanske ännu mer förvirrande begreppet *särskild umgängespersion* i syfte att fånga in en potentiellt vidare personkrets. Det definieras som en person med vilken barnet har en relation som motsvarar den som gäller mellan barn och föräldrar.

fäste i europeiska rättsordningar framför allt genom staternas anslutning till 1996 års Haagkonvention om skydd för barn i internationella situationer¹³ och — i EU-staterna — genom EU:s s.k. Bryssel II-förordning nr 2019/1111¹⁴, också i rent internrättsliga situationer. Det avsedda föräldraansvaret är inte begränsat till barnets föräldrar utan kan gälla även för andra personer, i stället för föräldrarna eller vid sidan av dem. Om exempelvis en föräldraförälder utövar en rätt till umgänge är det fråga om ett till kontakträtten begränsat föräldraansvar, medan ett fullt föräldraansvar vanligen delas av föräldrarna. Umgängesrätten gör inte föräldraföräldern till en förälder, utan kvalificerar denna som utövare av en viss funktion som omfattas av begreppet föräldraansvar. Parallellt med en föräldraförälder kan andra tredjepersoner vara umgängesberättigade eller utöva andra funktioner inom ramen för begreppet föräldraansvar, såsom uppdraget som god man till barnet. I landgränsöverskridande situationer förpliktar Bryssel II-förordningen och 1996 års Haagkonvention de anslutna staterna att erkänna och verkställa varandras slutgiltiga avgöranden om föräldraansvar, oavsett om tvisten skulle ha bedömts annorlunda i sak i den stat där erkännande eller verkställighet söks. Instrumenten omfattar avgöranden som beviljar umgänge för föräldraföräldrar.¹⁵

2 En trendig fråga av marginell praktisk betydelse eller en grundläggande rättighetsfråga?

2.1 Betydelsen av en utvidgad talerätt

En lagreglerad talerätt om umgänge för andra personer än barnets föräldrar kan tyckas vara av marginell betydelse. I de flesta familjerna löper kontakterna tillfredsställande över generationsgränser och inom en vidare familje- och vänkrets, utan behov av extern inblandning. Dessutom har barnets vårdnadshavare, genom 6 kap. 15 § tredje stycket föräldrabalken (FB), en skyldighet att verka för att barnets behov av umgänge med någon annan som står barnet särskilt nära så långt som möjligt tillgodoses. Det handlar om barnets lagstadgade rätt sedan år 1983. Men vad händer när föräldrarna inte tar ett sådant ansvar? Vilka rättsliga möjligheter finns att få umgänge mot vårdnadshavarens vilja? Hur vanligt är det att tredjepersoner vänder sig till socialnämnden med begäran om umgänge?

Utredningen bakom betänkandet *Alla tiders föräldraskap* genomförde empiriska studier om läget, bland annat genom att skicka en enkät till

¹³ Konventionen om behörighet, tillämplig lag, erkännande, verkställighet och samarbete i frågor om föräldraansvar och åtgärder till skydd för barn, antagen i Haag den 19 oktober 1996. Konventionen har införlivats med svensk lag genom lagen (2012:318) om 1996 års Haagkonvention.

¹⁴ Rådets förordning (EU) 2019/1111 av den 25 juni 2019 om behörighet, erkännande och verkställighet av avgöranden i äktenskapsmål och mål om föräldraansvar, och om internationella bortföranden av barn (omarbetning).

¹⁵ Se närmare G. Walin, S. Vängby, A. Singer, M. Jänterä-Jareborg, *Föräldrabalken, En kommentar, Del II, Internationell föräldrarätt*, Supplement 24, 2025, kommentarerna till Bryssel II-förordningen och 1996 års Haagkonvention.

samtliga socialnämnder i Sverige.¹⁶ Under treårsperioden 2018–2020 rapporterades sammanlagt 110 förfrågningar ha mottagits avseende en tredjepersons möjlighet till umgänge med ett barn. Hela 90 av dessa kom från föräldraföräldrar, medan umgänge begärdes av en tidigare socialförälder i sju fall. Förlikning kunde uppnås i drygt en tredjedel av fallen. Socialnämnden väckte talan om umgänge i sex fall, av vilka fyra avsåg umgänge med föräldraföräldrar medan ett fall avsåg umgänge med en (förutvarande) social förälder. Svarsprocenten stannade vid 65 procent. Tankeväckande nog, angav 71 procent av de svarande socialnämnderna att de under den aktuella perioden inte mottagit en enda sådan förfrågning.¹⁷ Andra av utredningen framtagna enkätstudier, riktade till sociala föräldrar (536 respondenter) och barn i nybildade familjer (238 respondenter, i åldrarna 13–17 år), tydde på ett måttligt behov för stärkning av sociala föräldrars rättigheter.¹⁸ Saknade rättsliga befogenheter i myndighetskontakter angavs av sociala föräldrar sällan ha gett upphov till problem för dem. Oro uttrycktes däremot om konsekvenserna för relationen med barnet i händelse av den rättsliga förälderns död. Barnen i sin tur ville inte att förälderns partner skulle få ett större inflytande än vad de redan har.¹⁹

2.2 Avvägningar

Utredningen övervägde olika förklaringar. Föräldraföräldrars dominans i kontakterna med socialnämnden kunde bero på att FB nämner dem särskilt som personer som står barnet nära och med vilka barnet kan ha ett behov av umgänge.²⁰ De kunde därför vara bättre informerade om möjligheten att vända sig till socialnämnden.²¹ Utredningen uteslöt dock inte heller att det nuvarande systemet fungerar tillfredsställande i förhållande till behoven i nybildade familjer.²²

Enligt utredningens bedömning talade dock barnperspektivet för att sociala föräldrars rättigheter förs närmare dem som gäller för rättsliga föräldrar.²³ Barnets relation till en social förälder bedömdes kunna vara av en helt annan art och vikt än relationer med övriga barnet närstående personer. Kontinuiteten var viktig att säkerställa. Sociala föräldrar föreslogs därför få en egen rätt att föra talan om umgänge, efter att

¹⁶ För en kort analys och sammanfattning av resultat, se SOU 2022:38 Del I, s. 44 f. Enkätundersökningarna beskrivs mer utförligt i SOU 2022:38, Del II, s. 569 ff. samt Bilaga 2.

¹⁷ En förklaring kan dock vara att mer informella förfrågningar inte registreras som ett ärende. Se SOU 2022:38, Del II, s. 570.

¹⁸ Se SOU 2022:82, Del II, s. 577 ff.

¹⁹ Motsvarande enkätstudier genomförda i Nederländerna ger en likadan bild om de intervjuade sociala föräldrarnas och barnens önskemål, dvs. ett mycket måttligt intresse för sociala föräldrars stärkta befogenheter. Se W. Schrama, *The Netherlands, Update Report 2021*, tillgänglig på webbsidan <https://ceflonline.net>.

²⁰ Se 6 kap. 15 a § andra stycket FB.

²¹ SOU 2022:38, Del II, s. 687.

²² SOU 2022:38, Del II, s. 670.

²³ SOU 2022:38, Del II, s. 668 ff.

relationen med barnets förälder upphört.²⁴ Övriga personers rätt till umgänge med barnet skulle fortsatt bero på socialnämndens beredvilighet att medverka. Begränsningen motiverades huvudsakligen med behovet att freda barn från påfrestande rättstvister. Tidigare svenska utredningar i frågan har gjort samma bedömning.²⁵ Sociala föräldrars situation har dock inte analyserats särskilt av dem.

Utredningen betonade sociala nätverks betydelse för barn, bland annat för att barnets situation inte ska behöva avvika från andra barns. Det som lyfts fram är nätverk kopplade till socialt föräldraskap.²⁶ De viktiga sociala nätverk som föräldraföräldrar har att erbjuda, inte minst i relation till familjen och vännerna på sin egen sida, lämnas däremot obeaktade. Jag finner analysen ensidig, också ur ett barnperspektiv. Föräldraföräldrar som begär umgänge kan förväntas ha ett genuint intresse av en nära relation till barnet, en vilja att bidra till barnets uppväxt och — dessutom — resurser som kan komplettera föräldrarollen och vara till gagn för barnet, exempelvis i form av tid och kärlek, läshjälp och stöd i alla slags kriser som barnet går igenom. Ett långtidsperspektiv som omfattar barnets kommande behov bör kunna köra över vårdnadshavarens för tillfället starka motstånd till umgänget med föräldraföräldrar. Den delade familjehistorien kan bli viktig för barnets identitetsutveckling. Rättsliga band är livslånga och av juridisk betydelse i andra sammanhang, t.ex. vad gäller arv. Däremot föranleder ett socialt föräldraskap enligt svensk rätt inte några rättsliga skyldigheter. Både den sociala föräldern och barnet kan fritt ”stiga av” relationen. En social förälder kan dessutom vara helt ointresserad av föräldraansvar, under relationen med föräldern och efteråt, och barnet kan vilja att slippa denne för alltid. Den av utredningen föreslagna talerätten avser inte sådana fall.²⁷

3 Folkrättsliga och rättsjämförande perspektiv

3.1 FN:s barnkonvention och svensk rätt

Barnkonventionen förpliktar staterna att skydda föräldra-barnrelationen och också att respektera tredjepersoners rättigheter och skyldigheter när dessa har ett juridiskt ansvar för ett barn.²⁸ Barnets rätt att behålla sin identitet ska respekteras, inklusive medborgarskap, namn och släktförhållanden såsom dessa erkänns i lag.²⁹ Kontinuitet i barnets uppfostran och hänsyn till barnets etniska, religiösa, kulturella och

²⁴ Se SOU 2022:38, Del II, s. 670 ff.

²⁵ Se prop. 1981/82:168, prop. 1997/98:7, prop. 2005/06:99 och prop. 2020/21:150. Se även SOU 2005:43 och SOU 2017:6. Om de tidigare utredningarna, se SOU 2022:38, Del II, s. 661 ff.

²⁶ Se t.ex. SOU 2022:38, Del II, s. 668.

²⁷ Se SOU 2022:38, Del II, s. 788 ff.

²⁸ Artikel 3 andra stycket.

²⁹ Artikel 8 första stycket.

språkliga bakgrund är viktiga målsättningar att beakta.³⁰ Enligt min mening går det att hävda att föräldraföräldrar kan ha klart bättre förutsättningar än sociala föräldrar att värna om sådana rättigheter för barnet, oberoende av hur nära relation barnet fått till den sociala föräldern.

Barnkonventionen tolkas förespråka en bred förståelse av begreppet *familj*, vilket får anses omfatta såväl sociala föräldrar som föräldraföräldrar.³¹ Men, såsom Ryrstedt och Gustafsson påpekar i Juridiska fakultetsstyrelsens ovan nämnda yttrande, bygger konventionen på en tydlig tvåföräldramodell. Att tillhöra en familj är inte samma sak som att vara förälder.³² När ett barn har två rättsliga föräldrar är det tveksamt om en tredjeperson kan kvalificera sig som en ytterligare förälder i konventionens mening.³³ Enligt Ryrstedt och Gustafsson får en "likställande tolkning" inte stöd av konventionstexten eller av barnrättskommitténs uttalanden och de finner en sådan tolkning inte heller som önskvärd. Det som enligt konventionen gäller för en förälder är inte utan vidare tillämpligt på en social förälder. Jag delar dessa åsikter.

3.2 Europakonventionen och svensk rätt

3.2.1 Umgänget mellan föräldraföräldrar och barnbarn kan omfattas av rätten till familjeliv

Flera av Europadomstolens avgöranden befäster att umgänget mellan föräldraföräldrar och barnbarn kan omfattas av skyddet för familjeliv enligt Europakonventionens artikel 8, bedömt utifrån omständigheterna i varje enskilt fall och med barnets bästa i främsta rummet. Förhållandet är dock inte jämförbart med det som råder mellan barn och (rättsliga) föräldrar. Därför är skyddet begränsat till tillgång till och upprätthållande av typiska former av kontakt mellan föräldraföräldrar och barnbarn.³⁴ Domstolen betonar att det i första hand är barnets föräldrar som bestämmer hur kontakten utövas. Biologiska band ska enligt domstolen inte avgöra huruvida umgänge omfattas av skyddet för familjelivet.³⁵ Konventionen kränks ifall en stats lag endast kvalificerar

³⁰ Se artikel 20. Fastän artikeln är skriven med tanke på situationer där ett barn behöver placeras för vård utanför det egna hemmet är det fråga om omständigheter som ska beaktas vid bedömningen om ett begärt umgänges förenlighet med barnets bästa.

³¹ Här rör det sig i första hand om en tolkning förespråkad av FN:s barnrättskommitté i dess allmänna kommentar nr 14 (2013).

³² Jfr SOU 2022:38, Del II, s. 684.

³³ Om barnkonventionens föräldrabegrepp tolkas innefatta sociala föräldrar är det föreslagna stärkta rättsskyddet alldeles för begränsat, påpekar Ryrstedt och Gustafsson.

³⁴ Se *Kruškić m.fl. mot Kroatien*, beslut den 25 november 2014; *Manuello och Nevi mot Italien*, dom den 20 januari 2015; *Mitovi mot Makedonien*, dom den 16 april 2015.

³⁵ Skyddet omfattar relationen med fosterföräldrarna, se *Kopf och Liberda mot Österrike*, dom den 17 april 2012, och med syskonen, se *Mustafa och Armagan Agin mot Turkiet*, dom den 6 april 2010. Också tidigare "styvföräldrars" rätt till kontakt med barnet kan omfattas, se *Honner mot Frankrike*, dom den 12 november 2020 och *Callamand mot France*, dom den 7 april 2022.

vissa bestämda kategorier av personer till umgänge med barn.³⁶ Sammantaget kan sägas att Europadomstolens domar förtydligar villkoren för rätten till umgänge som del av skyddat familjeliv för andra än barnets rättsliga föräldrar. Samma villkor gäller för föräldraföräldrar som för andra personer som står barnet nära. Föräldraföräldrars sak väger alltså i sig inte tyngre än andra personers enligt domstolens praxis.

Även enligt föräldrabalken gäller ett klart starkare skydd för ett barns umgänge med föräldrar än med andra personer.³⁷ Socialnämndens möjlighet att föra talan är inte begränsad att gälla någon i förväg bestämd grupp personer, annat än att de ska stå barnet nära.³⁸ Regleringen i FB är i dessa delar förenlig med Europadomstolens tolkningar. Rättigheterna och skyddet enligt Europakonventionen går emellertid längre.

3.2.2 Umgänge som materiell rättighet kräver processuella garantier

Enligt Europadomstolen förutsätter skyddet för familjeliv som en materiell rättighet tillgång till adekvata processuella garantier, med beaktande av konventionens artikel 6. Förfarandet ska vara opartiskt och rättvist och genomföras inom rimlig tid. Avvägningen av de motsatta intressena ska motiveras grundligt i domen.³⁹ En kränkning kan ske när en person med en nära relation till barnet inte fått sin ansökan prövad på grund av bristande talerätt.⁴⁰ Kan den begränsade talerätten enligt svensk rätt förenas med dessa krav? Jag finner det högst tveksamt.

Som framgått ville utredningen bakom betänkandet *Alla tiders föräldraskap* utvidga talerätten endast till förutvarande sociala föräldrar som haft en föräldraroll i förhållande till barnet. Då skulle samma materiella och processuella regler gälla som för umgänget mellan barn och föräldrar.⁴¹ Som motiv hänvisades bland annat till forskning enligt vilken sociala band kan vara viktigare för barns upplevelse av föräldraskap än rättsliga etiketter.⁴² De framtagna kriterierna för talerätten bedömdes av utredningen vara av den art att talan i ett fåtal fall skulle väckas. Visserligen skulle skilda regler gälla för olika närstående, men fördelarna med det vägde tyngre än nackdelarna, sett ur ett barnperspektiv,⁴³

³⁶ Se *Nazarenko mot Ryssland*, dom den 16 juli 2015 och *V.D. mot Ryssland*, dom den 9 april 2019.

³⁷ Se 6 kap. 15 § första och andra stycket, 6 kap. 15 § fjärde stycket, 6 kap. 15 a § första stycket, 6 kap. 15 a § tredje stycket, 6 kap. 15 b–c §§ FB.

³⁸ 6 kap. 15 a § andra stycket FB.

³⁹ Se t.ex. målet *Honner mot Frankrike*, dom den 12 november 2020.

⁴⁰ I målet *V.D. m.fl. mot Ryssland* (2019, ovan) fälldes Ryssland för vägran att ta upp av barnets tidigare fosterföräldrar förd talan om umgänge. Vägransbeslutet hade motiverats med att kärandena saknade talerätt. Utgången blev densamma i målet *Bogonosovy mot Ryssland*, dom den 5 mars 2019. I det fallet hade en föräldraförälders talan om umgänge med ett bortadopterat barn barn avvisats på grund av att han inte hade talerätt.

⁴¹ Se SOU 2022:38, Del II, s. 792.

⁴² Om denna forskning, se SOU 2022:38 Del I, s. 351 ff.

⁴³ SOU 2022:38, Del II, s. 787.

och utan att Europakonventionen kränks.⁴⁴ Enligt utredningens mening är det för det första ”högst tveksamt om det över huvud taget handlar om en civil rättighet, eftersom svensk lag inte ger andra närstående till barnet än barnets föräldrar några rättigheter i förhållande till barnet”.⁴⁵ Och även om det skulle röra sig om en civil rättighet som skyddas av Europakonventionens artikel 6, ”har den närstående faktiskt tillträde till domstol genom socialnämnden”. Begränsning av talerätten ”tjänar ett legitimt ändamål – att skydda barnet från att bli indragen i en process som inte är till barnets bästa”, och som dessutom är proportionell i förhållande till ändamålet.⁴⁶ Enligt utredningens tolkning innebär Europadomstolens praxis inte ett krav på självständig talerätt i umgängesfrågor.⁴⁷ Utredningen såg inte heller någon konflikt med konventionens artikel 8.⁴⁸

3.2.3 Socialnämndens beslut kan inte överklagas — är det försvarbart?

Socialnämndens beslut att inte ta ärendet till domstol kan inte överklagas. Det innebär en effektiv blockering av rätten till domstolsprövning. I något fall har en sökande vars ärende socialnämnden beslutat att inte ta till domstol försökt överklaga beslutet vid förvaltningsdomstol, men utan framgång. Det senaste fall jag känner till avgjordes av Kammarrätten i Göteborg i augusti 2024.⁴⁹ Klagandena var farföräldrar till ett barn och hade tidigare varit barnets familjehemsföräldrar. Kammarrätten fann att socialnämndens beslut inte var överklagbart som förvaltningsbesvär och kunde inte heller tas upp genom laglighetsprövning. Europakonventionen bedömdes inte förplikta en nationell domstol att pröva ett sådant här överklagande. Det sammanfaller med den nu aktuella utredningens ståndpunkt. Utredningen såg inte heller något behov av en omprövning.⁵⁰

En överklaganderätt bedömdes av utredningen riskera nya och onödiga rättsprocesser när förvaltningsdomstolarna delar socialnämndens uppfattning. Om domstolen i stället går klaganden till mötes skulle socialnämnden tvingas föra en talan som den inte anser vara till barnets bästa.⁵¹ Sökanden påpekas alltid kunna be socialnämnden att ompröva dess tidigare beslut att inte föra talan. Det argumentet bortser från praktiska och rättsliga realiteter. Fastän barnutredningar ska genomföras skyndsamt enligt svensk lag är de ofta ingående och påfrestande

⁴⁴ Se SOU 2022:38, Del II, s. 673.

⁴⁵ SOU 2022:38, Del II, s. 662.

⁴⁶ SOU 2022:38, Del II, s. 662.

⁴⁷ SOU 2022:38, Del II, s. 673.

⁴⁸ SOU 2022:38, Del II, s. 662 och s. 673. — Det har sagts att svensk rätt utgår från barnets bästa medan Europakonventionen utgår från rätten till respekt för familjeliv. Se G. Walin, S. Vängby, A. Singer, M. Jänterä-Jareborg, *Föräldrabalken, En kommentar, Del I*, Supplement 24, 2025, 6 kap. FB, Inledning.

⁴⁹ Kammarrätten i Göteborg, mål nr 6686-23, dom den 30 augusti 2024. Jfr SOU 2022:38, Del II, s. 688. Enligt bedömningen i SOU 2022:38, Del II, s. 662, är möjlighet till laglighetsprövning enligt kommunallagen inte utesluten.

⁵⁰ Se SOU 2022:38, Del II, s. 662 och s. 688 f.

⁵¹ SOU 2022:38, Del II, s. 662 och s. 688 f.

och inte något att se framemot. Smutskastning förekommer, för vilket föräldraföräldrar kan vara mentalt sämre utrustade än föräldrar i en tvist om vårdnad eller umgänge. En sökande som inte ger upp efter avslaget kan knappast förväntas vara beredd att på nytt vända sig till socialnämnden, om inte omständigheterna väsentligen ändrats. Upprepade yrkanden skulle dessutom tära på socialnämndens redan begränsade resurser som rimligen kan användas bättre för andra ändamål. Den tidigare berörda, av utredningen framtagna, statistiken från socialnämnderna antyder att ett flertal av dem som hört av sig till nämnden drar sig tillbaka efter ett tag.⁵² Det kan förmodas bero på en insikt om att rättssystemet värderar deras sak lågt. Socialnämnderna vill vara säkra på att det begärda umgänget verkligen är förenligt med barnets bästa,⁵³ vilket de i regel inte bedömer vara fallet när vårdnadshavaren motsätter sig umgänget.⁵⁴ En sådan praxis ställer vårdnadshavaren i en maktposition. Socialnämnderna kan hävdas bryta mot sin skyldighet enligt lagen att verka för umgänget. I de mycket sällsynta fall där nämnden väcker talan lär den ofta rekommendera att umgänget ska ske i närvaro av en särskild kontaktperson. Från den potentiellt umgängets berättigade personens synpunkt kan ett sådant villkor framstå som integritetskränkande och försvåra bildandet av en naturlig relation till barnet. I den rådande konflikten kan dock kontaktpersonens närvaro bidra positivt till barnets trygghet och dämpa ner den motsättande föräldrarnas ilska inför umgänget. Genom kontaktpersonens rapporter får socialnämnden en insyn över hur umgänget fungerar, vilket kan bli avgörande för bedömningar om huruvida ett fortsatt eller mer omfattande umgänge är förenligt med barnets bästa. Därför är ett bevakat umgänge i sig inte en dålig lösning, utan borde vara ett alternativ som öppnar för en mer tillmötesgående praxis gällande tredjepersoners yrkanden om umgänge.

3.2.4 Bör extrema omständigheter kunna tala för en mer omfattande talerätt?

Umgänget mellan föräldraföräldrar och barnet kan tänkas ha ett eget värde i mer extrema situationer. En sådan är när föräldraföräldrarnas eget barn har förlorat sitt föräldraansvar, umgängets rätten inkluderad, exempelvis på grund av våld eller annat övergrepp som föräldern utövat mot barnet eller den andra föräldern. Det gäller också när föräldern brutit upp all kontakt med barnet och fortsätter sedan, under barnets uppväxt, att vara helt ointresserad av kontakten. Umgänget kan bedömas vara särskilt viktigt när föräldern avlidit. Hänsyn till barnets bästa borde i sådana här fall göra en socialnämnd mer benägen att väcka talan om umgänge, oavsett den andra föräldrarnas motstånd.

⁵² Se ovan, avsnitt 2.1.

⁵³ SOU 2022:38, Del II, s. 574.

⁵⁴ SOU 2022:38, Del II, s. 568 ff.

Målet *Manuello och Nevi mot Italien*, som avgjordes av Europadomstolen år 2015, är ett exempel på hur fel det kan gå från föräldraföräldrarnas och, på sikt, sannolikt även från barnets synpunkt. Farföräldrarna initierade processen vid Europadomstolen efter att de i årtal berövats möjligheten att umgås med sitt barnbarn.⁵⁵

Kärandenas son hade förlorat föräldraansvaret om sin 5-åriga dotter på grund av misstankar om sexuellt utnyttjande av barnet. Barnets mor skar av all kontakt mellan barnet och farföräldrarna. Farföräldrarna bad behörig socialmyndighet om hjälp för att få umgås med barnet. Det tog två år innan myndigheten väckte talan om umgänge vid domstol. Ett år senare beviljade domstolen farföräldrarna en rätt till bevakat umgänge med barnet, en gång varje månad. Något umgänge kom dock inte till stånd, trots farföräldrarnas enträgna försök. Tiden gick. Farföräldrarna väckte talan vid domstol där de anklagade myndighetens tröga agerande i deras ärende. Domstolen bekräftade den tidigare beviljade umgängesrätten men beslöt att skjuta upp verkställigheten. En psykolog hade nämligen varnat för risken att barnet kunde associera sina farföräldrar med sin far och det lidande som hon kunde ha utsatts för. Överklagandena gick farföräldrarna emot, eftersom barnet självt motsatte sig umgänge. I denna situation ansåg den nationella domstolen det sakna betydelse att åtalet lagts ner i brottmålet mot fadern.

Europadomstolen anger i sin dom att barnmisshandel i sig är tillräcklig som grund för vägrat umgänge. Uttalandet är kategoriskt, också sett ur ett barnperspektiv. Det gäller särskilt ifall blotta misstankar om våld eller andra övergrepp räcker till för att neka även utövarens föräldrar umgänge med barnet. En rättsutveckling i den inriktningen kan medföra att anklagelser om våld och andra övergrepp blir allt vanligare i svårt infekterade tvister om föräldraansvar, i värsta fall även påhittade sådana anklagelser. Europadomstolen fann det samtidigt anmärkningsvärt att de nationella domstolarna beviljat umgänge medan brottmålet fortfarande pågick mot fadern, men vägrade umgänget när åtalet lagts ner. Klagandenas rätt till familjeliv befanns ha kränkts på grund av otillräckliga åtgärder på myndighetssidan, dröjsmål och uppskjuten verkställighet av redan beviljat umgänge. I det aktuella fallet hade närmast tolv år gått sedan farföräldrarna senast fick träffa sitt barnbarn.

3.3 Nationella rättssystem

3.3.1 Reformtryck — stärkt föräldraansvar för sociala föräldrar

Reformsträvanden i Europa går i samma riktning. En viktig målsättning är en mer sammanhållen, jämlik och könsneutral reglering. Utgångspunkten är att vårdnaden om barnet delas mellan barnets föräldrar, oavsett om de är eller varit gifta med varandra eller separerat. Samtidigt

⁵⁵ När målet avgjordes i Italien var umgänget mellan barn och andra än föräldrar inte reglerat i lag, men fick visst stöd av rättspraxis. Se nationalrapporten från Italien, av S. Patti, svaren på frågorna 44 c) och 48 b), i K. Boele-Woelki, B. Braat, I. Curry-Sumner (red.), *European Family Law in Action, Volume III: Parental Responsibilities*, Intersentia 2005.

tar reformerna allt starkare avstånd från våld och andra övergrepp inom familjen.⁵⁶ Barn ska ha lika rättigheter oavsett hur familjebildningen ser ut, vilket i många europeiska länder lett till stärkta rättigheter till barns sociala föräldrar. Det är ett viktigt syfte också bakom utredningens här aktuella förslag.

Jämförelserna nedan avser rättsläget i ett antal europeiska länder vad gäller tredjepersoners rätt till umgänge med ett närstående barn, och särskilt föräldraföräldrars rätt att umgås med barnbarn. Det handlar i första hand om situationer där vårdnadshavare motverkar umgänget. Källmaterialet har väsentligen tagits fram inom forskargruppen *Commission on European Family Law* (CEFL) i anslutning till dess arbete för gemensamma europeiska riktlinjer för frågor om föräldraansvar. Det handlar om nationalrapporter från 22 europeiska jurisdiktioner (2004),⁵⁷ rättsjämförande översikter mellan dessa rättssystem (2007)⁵⁸ och en utvärdering från år 2024 angående den senare rättsutvecklingen i de analyserade europeiska jurisdiktionerna.⁵⁹

3.3.2 Föräldraföräldrars ställning — en översikt

Sett tillbaka i tiden kunde flera generationer dela samma hushåll, också i Europa. Föräldraföräldrar åtnjöt hög status och auktoritet som länken mellan de olika generationerna och på grund av sina insatser till familjens väl och ve. I händelse av föräldrarnas död eller när föräldrarna saknade förmåga att vårda barnen kunde de förväntas ta över föräldraansvaret. Fastän familjemönstren ändrats har föräldraföräldrar en fortsatt särställning i flera europeiska länders rättssystem. I exempelvis Belgien, Bulgarien och Frankrike har de av lagen explicit erkänd rätt till umgänge med sina barnbarn, utom när det strider mot barnets bästa.⁶⁰ En reviderad italiensk lag från 2013 lyfter uttryckligen fram föräldraföräldrars rätt att upprätthålla en betydelsefull relation med sina barnbarn och fastställer en egen talerätt för detta ändamål.⁶¹ Men för att umgänget ska beviljas, måste kontakten bedömas kunna bidra till barnets utveckling och till en balanserad uppväxt. Här ser jag en modell

⁵⁶ Om den allmänna utvecklingen i Europa, se N. Dethloff, B. Novak och F. Leven, "Parent-Child Relationships, New Forms of Adult Relationships and Protection from Domestic Violence", i: K. Boele-Woelki & M. Jänterä-Jareborg (red.) *What Family Law for Europe?*, European Family Law Series No. 59, Intersentia 2025, s. 90–97.

För svensk rätts del, se 6 kap. 2 a § FB i den nya lydelsen från och med 1 januari 2025, SFS 2024:1174. Risken för att barnet far illa lyfts fram och kriterierna har förtydligats. Det omfattar risken för att barnet eller någon annan i barnets familj utsätts för våld.

⁵⁷ För nationalrapporterna, se i not 55 angivet verk. Uppdateringarna är tillgängliga genom <https://ceflonline.net>.

⁵⁸ Se K. Boele-Woelki, F. Ferrand, C. González Beilfuss, M. Jänterä-Jareborg, N. Lowe, D. Martiny, W. Pintens, *Principles of European Family Law Regarding Parental Responsibilities*, Intersentia 2007.

⁵⁹ Se K. Boele-Woelki, F. Ferrand, C. González Beilfuss, M. Jänterä-Jareborg, N. Lowe, D. Martiny, V. Todorova, *The Principles of European Family Law Revisited*, Intersentia 2024.

⁶⁰ Se svaren till fråga 44 c) i ländernas nationalrapporter, ovan not 55.

⁶¹ De relevanta bestämmelserna finns i Codice Civile art. 317 *bis* och *ter*. Se den uppdaterade nationalrapporten från Italien, av M. Panforti, <https://ceflonline.net>.

för andra länder att överväga, Sverige inkluderat. I övrigt, i belysning av nationalrapporterna, synes föräldraföräldrars möjligheter till umgänge med sina barnbarn inte skilja sig avsevärt från vad som gäller för andra barnet närstående personer, utan det är den sociala relationen som betonas.⁶² Föräldraföräldrar nämns dock ofta som en given kategori personer som kan beviljas umgänge. Det gäller också för svensk rätt. Enligt 6 kap. 15 a § FB ska socialnämnden, vid bedömningen om skäl att föra talan om umgänge mellan barnet och en annan person än en förälder, särskilt beakta barnets behov av umgänge med sina *morföräldrar och farföräldrar* och — utan närmare specificeringar — andra som står barnet särskilt nära.

En trend är att ge faktiska sociala relationer större tyngd än rättsliga band till barnet. Utredningens förslag återspeglar ett sådant synsätt. Kriteriet gynnar inte föräldraföräldrars utsikter till umgänge, när de inte fått träffa sina barnbarn i årtal. De kan inte grunda sin sak på vikten av kontinuiteten av en tills nyligen gällande relation och inte heller på omfattningen av kontakten med barnet. Viljan, omständigheterna och förutsättningarna för att skapa en för föräldraföräldrar och barnbarn typisk relation borde vägas in, både som talerättsgrundade omständigheter och som grunder för umgänge, med hänsyn tagen till barnets bästa.

Begränsningarna i talerätten gör att svensk rätt ”sticker ut”, i nuläget och enligt utredningens förslag. I allt fler europeiska länder har både sociala föräldrar och andra barnet närstående personer en egen talerätt om umgänge. Det gäller till exempel i våra grannländer Danmark, Finland och Norge.⁶³ Rätten till familjeliv och rätten till domstolsprövning har uppenbarligen bedömts väga tyngre än det av svenska utredningar åberopade intresset av att skydda barn från ”fler processer än vad som är absolut nödvändigt”. Svensk rätts förenlighet med Europadomstolens tolkningar bör ifrågasättas. Den konventionsenliga rätten till familjeliv bör kunna komma till uttryck i nationell lag och vara effektivt genomförbar, vilket förutsätter en självständig talerätt. En utvidgad, likvärdig talerätt för personer som barnet står nära behöver inte innebära fler rättsprocesser, utan kan göra barnets vårdnadshavare mer benägna att gå med på samförståndslösningar för att inte riskera att dras in i rättsprocesser. Föräldraföräldrar kan inte förväntas leva decennier framåt, pigga och krya. Risk finns att de kommer att försvinna ur barns liv för gott, om de inte får tillgång till en egen talerätt. I annat fall finns endast arvsrätten kvar, genom föräldern eller direkt när barnet överlevt föräldern. En skeptiker kan finna anledning att utbrista: ”Your money matters, you don’t!”

⁶² Denna bild bekräftas av rättsjämförelserna i SOU 2022:38, se Del I, kap. 9 och Del II, s. 689 ff.

⁶³ Tyskland, Frankrike och Nederländerna kan anges som ytterligare exempel. Se även SOU 2022:38, Del II, s. 690.

4 Avslutande reflektioner

De berörda förslagen i betänkandet *Alla tiders föräldraskap* syftar till att stärka sociala föräldrars rättsställning. Utredningens uppdrag var i denna del både smalt och diffust. Sociala föräldrar är bara en kategori av personer som kan stå ett barn nära. Nybildade familjer ser mycket olika ut och sociala föräldrars engagemang och roll i barns liv kan skilja sig avsevärt. Det är svårbedömt när en av utredningen förutsedd föräldraroll uppkommit.⁶⁴ Förutsedda problem i rättstillämpningen kan förmodas vara ett viktigt skäl till varför förslagen är fortsatt liggande.

Lagreformer bör användas för att bemöta gällande och kommande behov, men inte bara ur ett visst för tillfället populärt perspektiv. Analyserna i utredningen görs under skenet av ett barnperspektiv men är sammanblandade med ett vuxenperspektiv. Ett barn kan ha behov av nära relationer med flera andra personer än sina föräldrar, och i olika former. Varför då begränsa ett stärkt rättsskydd till endast *en* av sådana relationer? En stärkt rätt till umgänge över generationsgränser borde också vara i samhällets intresse, som en trygghets- och stabilitetsskapande faktor i barns liv och som dessutom bidrar till inkludering av de äldre och till en ökad meningsfullhet i deras liv. Det är föräldramakten som kan behöva inskränkas, också om barnperspektivet tas på allvar. Lagstiftaren verkar sakna insikt om — eller en vilja att erkänna — att dagens föräldraföräldrar ofta är friska och vitala nog för att kunna bidra till sina barnbarns välbefinnande under hela uppväxten, i barnets bästa, och att rätten till familjeliv omfattar umgänget mellan olika generationer. Ointresset kan betecknas som en form av ålderism, sannolikt oavsiktlig men tidstypisk. Jag efterlyser ingående jämförande och empiriska studier mellan europeiska länders lagar och praxis, specifikt vad gäller föräldraföräldrars utsikter till umgänge med sina barnbarn när det motsätts av vårdnadshavaren, utmaningar som uppstått i rättstillämpningen och resultat i sak.

⁶⁴ Enligt utredningen kan det inte uteslutas att en annan person än en socialförälder uppfyller dessa kriterier, t.ex. en föräldraförälder. I händelse av att flera personer uppfyller kriterierna är det enligt utredningens mening viktigt att värna om barnets behov av en ”stabil och sammanhållen vardag”.